

Når troens grunn blir knust til skår

Sjelesørgeriske perspektiv på lidelsen

ØYVIND M. EIDE

Som misjonær i Etiopia opplevde jeg sultkatastrofer, revolusjon, borgerkrig og forfølgelse av kirken. Fra Etiopia gikk veien til tjeneste som sykehusprest ved Modum Bads Nervesanatorium og Sentralsykehuset i Rogaland, til møte med sinnets lidelser, spedbarns død, trafikkulykker og kreft. Møte med lidelse ble dermed en sentral del av min presteerfaring, ikke minst i sjelesorgens rom hvor mennesker med istykkerrevne liv søkte hjelp. Hva kunne jeg som sjelesørger si? Hvilke teologisk beredskap har vi i møte med det nedbrutte menneske? Kanskje er det best å tie, fordi alle forklaringer vil oppleves som bortforklaringer. Men sjelesørgeren må ha en beredskap i møte med menneskelig lidelse og dyp eksistensiell smerte. Hvis ikke truer kaos.

En salmestrofe av Svein Ellingsen gir ord til lidelsens erfaring, ikke minst til det dypeste lag i opplevelsen, at uansett hvor smertefullt livet måtte bli, må mennesket ikke miste det siste håp, at skjult i de svimlende dybder er det en som våker og vokter:

Men om jeg i den tyngste natt må føle
at selve troens grunn blir knust til skår,
la noe i mitt vesens dyp ha visshet
om at et Faderhjerte alltid slår.
Guds hjerte! Slå for meg og alle svake,
og vis i mørket at din makt består.

(Svein Ellingsen)

I spenningen mellom troen og lidelsens erfaring er utfordringen intet mindre enn å bidra til å opprettholde tro på at Guds makt består, midt i alt det meningsløse som kan møte oss her på jorden. Stilt overfor en utfordring av slike dimensjoner vet jeg ingen annen vei enn på ny å grunne over mysteriet: at Gud steg inn i vår egen erfaring av mørke og tok på seg den mest grunnleggende angst i vår eksistens, at vi må lide og dø uten Gud.

Sjelesorgen i spenning mellom lidelse og håp

Teologien er på mange vis forsøk på å komme i dialog med Gud når „troens grunn blir knust til skår“. Å kunne kalle Gud til møte er en side ved mennesket som på mange vis gir uttrykk for den verdighet Gud har gitt det. Den har bl.a. funnet uttrykk i salmistens kamp for mening og rettferdighet:

Jeg minnes at du har sagt:
 “Dere skal søke mitt åsyn!”
 Herre, nå søker jeg ditt åsyn.
 Skjul ikke ditt ansikt for meg!
 (Sal 27,8-9a)

En teolog som plasserer sjelesorgens arbeid midt i livets spenningsfelt, er canadieren Douglas John Hall. I boken *God and human suffering*, gjør han oppmerksom på at *lidelsen* er et grunnleggende problem gjennom hele Bibelen. På den ene side fastholdes at lidelsen er reell og meget eksistensiell, på den annen at lidelsen ikke har det siste ord:

Gresset tørker bort,
 og blomstene visner,
 men ordet fra vår Gud
 står fast for evig.
 (Jes 40,8)

Troen løser ikke spenningen mellom disse to sider, men lever sitt liv i tilbedelse og meditasjon midt i spenningen mellom lidelse og håp. Dette kommer blant annet til uttrykk i Salmenes bok ved at salmisten viser udelt tillit til Gud ved å ta til orde på vegne av de lidende i form av klage – ja, til og med anklage. Verdien av klagesalmen er ikke minst at den kan hjelpe den lidende til *erkjennelse* av den usminkede virkelighet, *forløse smerten* og skape *orden i kaos*. Klagesalmens blotte eksistens legitimerer fortvilelsen, skammen, aggresjonen, hevntankene og alt det som i vår kristelige kontekst stemples som negativt og forbudt. Mulighetene som blir gitt til å utøse sitt hjerte i bønnens form, ivaretar noe av det vi prøver å åpne for i det sjelesørgeriske rom:

Leg meg, Herre,
 Jeg er rystet i mitt indre.
 Min sjel er grepet av redsel.
 Herre – hvor lenge?
 (Sal 6,3-4)

La meg i den sammenheng illustrere mitt poeng med å berette om en episode som fant sted for 20 år siden. Jeg kom i snakk med en av mine tidligere lærere om sjelesorg i Det gamle testamente. "Hvor ville du ha begynt, om du skulle undersøke et slikt emne?" spurte jeg. Han tenkte seg om, og spurte på læreres vis: "Du er oppmerksom på Salmenes bok?" Joda, jeg var da det. "Kan du da si meg hvilke salmetyper det er flest av?" Jeg foreslo lovsanger, og trodde jeg var på sikker grunn. "Vel," svarte han, "vi skulle tro det var rett, men faktisk er det feil. Det er nemlig flest klagesalmer, mer enn 50 i alt. Kan du forestille deg hvordan de gamle har tenkt siden de ga plass til så mye klage i sin salmebok? Det må være en teologisk forklaring." Jeg var blank igjen. "Jo, mon ikke forklaringen ligger i at de gamle israelitter mente de gav Gud ære også ved sin klage. Det kan høres merkelig ut. Men vi må spørre: Hva betyr det egentlig å ære Gud. Betyr det ikke først og fremst at vi vender oss *til* ham og ikke *fra* ham med det som ligger oss på hjertet, enten det er klagesalme eller lovsang? Mon ikke vi har en fin inngang til vår undersøkelse av sjelesorgen i Det gamle testamente her," la han til med et smil.

Noen år senere skrev jeg en artikkel med utgangspunkt i denne samtalen. Jeg sendte den til min gamle lærer, men hørte ikke noe før jeg en dag fikk brev fra hans kone. Hun takket for artikkelen og fortalte at min gamle lærer hadde fått den da han lå alvorlig syk og ikke var i stand til å lese. Da hun så gikk igjennom papirene hans etter begravelsen, kom hun over artikkelen og fortalte gripende hvordan vår lille dialog hadde vært som en varm hilsen fra sin avdøde ektefelle. Og sier hun: "Jeg kunne nå hvile i at min gråtfylte bønn ikke bare var uttrykk for vantro, men var min mulighet for lovsang."

Kirkens bønnespråk er vesentlig for mestring, enten det gjelder et traume eller handler om livets daglige slitasje. Tekster og bønner fungerer som referanseramme for tolkning av livet. Den som har tilegnet seg innholdet i de bibelske tekster, har tilegnet seg et språk, et persepsjonsmønster eller en referanseramme, som hjelper det til å strukturere tilværelsen og tolke det som hender. Til grunn for dette ligger tanken på at de bibelske skikkelser fungerer som modeller. Ved å leve seg inn i disse modeller, vil en kunne forestille seg hvordan disse personer ville opplevd lignende situasjoner som en selv opplever.¹

¹ Sunden 1971; Wikström 1984.

Sjelesorgen i spenning mellom “Guds allmakt” og “Guds avmakt”

Martin Luther var intenst opptatt av de spørsmål vi stiller her. Luthers svar samlet seg om ett punkt: I den grad vi kan forstå Gud, kan han bare forstås i Jesu kors. Setningen “Korset alene er vår teologi,” er Luthers sammenfatning av reformasjonens anliggende. Hva mener han? Når Luther betrakter Jesu død, ser han bare ensom, maktesløs og meningsløs lidelse. Spørsmålet blir da: *Enten er Gud totalt fraværende eller så er han nærværende på høyst overraskende vis.* Enten er Kristi lidelse fullstendig meningsløs – eller fylt av mening.²

Er han tilstede, er det grunn til å tenke annerledes om Gud enn vi er vant til. Hvem er han i så fall, denne Gud som *ikke* viser seg i makt, men i avmakt, i lidelse og skam? Kan det være en sammenheng mellom vår og andres smertefulle livserfaring, og hans lidelse?

Erkjennelsen av at Gud har trått frem midt i menneskehetens historie, offentlig og synlig, som ydmyket og kraftløs, er en av de mest sentrale tanker i Luthers teologi. Vi ønsker å bli overbevist om Gud gjennom det ekstraordinære – den spektakulære helbredelse, den overbevisende tanke eller den klare mening. Og når han ikke viser seg på denne måte, når han forblir taus i forhold til våre forventninger, blir vi skuffet, spørrende og sinte. Bibelens ord om at Gud viser seg på korset, tvinger oss til å begynne forfra igjen og søke ham der han selv ønsker å bli funnet – som den korsfestede.

Korset har det avgjørende ord å si om Gud. Det kristne *gudsbildet* avtegner seg på korset.³ Når Luther så skal forklare dette, henviser han til Moses' erfaring på Sinai hvor Gud sier til ham: “Du skal få se meg bakfra, men mitt ansikt får du ikke se.” I stedet for å se Guds ansikt, det vil si på en måte som vi mener han burde vise seg, får vi se Gud “bakfra”, det vil for Luther si i Kristi lidende og fortvilede ansikt.⁴ Det som ser ut som fravær, er i virkeligheten skjult guddommelig nærvær. Slik ser det ikke ut for oss, og slik så det heller ikke ut for hans disipler og venner. For dem var hans død den totale katastrofe.

Under krossen stod med tåra
Jesu mor, i hjarta såra,
Medan Sonen pinsla bar.

Sonen ser ho sundflengd, såra,

² McGrath 1988:102.

³ Ibid., s 109.

⁴ McGrath 1991:70.

Hender, føter gjennombora,
Panna tornekrona ber.

(*Stabat mater dolorosa*, v 1.3)

Den som i nyere europeisk teologi mer enn noen har løftet frem Jesu lidelse på korset som medlidelse, er den tyske teologen Jürgen Moltmann. Jeg hørte ham forelese en gang i Skottland. Han innledet med å fortelle hvor underlig det var for ham å være tilbake i Skottland, for sist han var der, satt han i krigsfangenskap. Han fortalte så videre hvordan hele hans generasjon hadde vendt tilbake fra fangeleirene til fakultetet, med lidelsens erfaring risset dypt i deres sjeler. Bare en teologi som kunne tale om Gud i form av Ham som ble forkastet og korsfestet, hadde mulighet til å få dem i tale. Hans teologi i boken *The crucified God* har ikke minst vekt fordi han leser Paulus og Luther gjennom ualminnelig bitter erfaring.

Moltmann er fullt oppmerksom på at det ikke er erfaringen i seg selv som er interessant, men *Han som ble erfart gjennom erfaringen*. For Moltmann er all kristen teologi svar på Jesu rop: "Min Gud, min Gud, hvorfor har du forlatt meg?"⁵

Moltmann søker sitt svar omkring temaet "Guds lidelser i Kristus". Mennesker som lider, oppdager hva som skjer med dem i det som skjedde med Jesus. Kristi lidelser på korset er ikke bare hans lidelser, men de fattige og svakes lidelser, som Jesus i solidaritet bærer på sitt eget legeme og i sin egen sjel.⁶ Og ettersom Gud var i Kristus, bringer Kristus Guds lidelse inn i verden, som fellesskap med og rettferdighet for offerne. Kristi komme, hans inkarnasjon, betyr at han er sant menneske i all sin jordiske sårbarhet, og han er sann Gud i den forstand at Gud ikke er annerledes enn slik han kommer til syne i Kristus.⁷ *Korsets teologi "er ikke et kapittel i teologien, men selve kjennemerket på kristen teologi"*.⁸

En salme fra Latin-Amerika kan illustrere hva Kristus betyr for gjenopprettelse og håp:

Velsignet være Gud – Fader, Sønn og Hellig Ånd.
Kristus er vårt håp.
Han er nær sin kirke.
Han er nær den som lider.
Han er med oss.

Fordi han trådte inn i verden og i vårt liv,

⁵ Moltmann 1974:1-4.

⁶ Ibid., s 329-331.

⁷ Moltmann 1974:205.

⁸ Ibid., s 72.

fordi han brøt taushetens og lidelsens mur,
fordi han fylte verden med herlighet,
fordi han var lyset i stallens mørke,
fordi han ble født i en mørk krybbe,
fordi han livet igjennom spredte lys og kjærlighet,
fordi han smeltet våre hårde hjerter,
fordi han trøstet utpinte sjeler,
derfor eier vi i dag et håp,
holder vi i dag ut vår kamp,
vandrer vi med tro og tillit
fremtiden i møte.⁹

Dypest når identifikasjonen med de lidende ved dette at Han måtte utholde det forferdelige å bli forlatt av Gud. Hverken i Jobs bok eller i klagesalmene finnes uttrykk for en lignende smerte. Men hva innebærer det for den troende når Hall påstår at lidelsen ikke har det siste ord. Hva har den troende å møte, utfordre og forløse det lidende menneske med?¹⁰

Dersom den troende søker svar på lidelsens problem ved hjelp av et begrep som 'Guds allmakt', overser han lett den vei Gud selv viser gjennom Kristi kors. Det apostlene forsto ved å grunne på korsets gåte var, at selv ikke Messias kunne få til forsoning og fred uten gjennom en dyp sakramental deltagelse i verdens smerte. Guds kjærlighet og lidenskapelige engasjement for den som lider, innebærer at Gud møter, tar på seg, tar inn i sitt eget vesen, lidelsens byrde. Gud, inkarnert og korsfestet, bærer med oss og for oss 'syndens byrde', som er roten til lidelsen. Slik blir han "den sårede helbreder". Striden for å overvinne lidelsen begynner ved korset idet vi oppdager at vi ikke er alene om å lide.¹¹

I så måte er Martin Luthers ualminnelig sterke formuleringer i hans sjelesorgbrev til fyrst Fredrik av Sachsen tankevekkende:

Da jeg hørte at De høyst ærede prins, var rammet av alvorlig sykdom og at Kristus på samme tid var blitt syk i deg, fant jeg det rett å sende deg noen ord. Jeg kan ikke late som jeg ikke hører Kristi røst rope til meg fra ditt legeme: "Jeg er syk." Dette forholder seg slik fordi onder som sykdom og lignende, ikke bæres av oss kristne, men av Kristus selv.¹²

⁹ Norsk katolsk bisperåd (utg.) 1990:316-317

¹⁰ Hall 1986:19-30.

¹¹ Ibid., s 113-118.

¹² Luther 1955:27.

Sjelesorgen i spenning mellom tro og erfaring

Spenningen mellom tro og lidelseserfaring kan til tider bli så stor at den truer troen, ikke minst fordi troen er så sårbar. Spenningen mellom tro og erfaring var kanskje det mest sentrale tema som Reformasjonen tok opp. Hele reformasjonens teologi er et svar på tvilen – eller anfektelsen, for å bruke et klassisk uttrykk. Når Luther skulle beskrive opplevelsen av Guds taushet, brukte han metaforen *mørke*. I møte med dette mørke peker han på Kristi kors som eneste mulige svar. Korset blir det punkt alt annet må forstås ut ifra. Når vi betrakter Kristi kors, synes Gud totalt fraværende. Samtidig er det der Gud viser seg, men på en helt annen måte enn forventet. Korset beskriver den totale hjelpeløshet og håpløshet. Der finnes ingen tegn på Guds makt. Det er poenget. Korset viser oss et annerledes Gudsbilde.

Om vi ikke får tak i det, er tvil og skepsis det eneste mulige resultat av Golgata. Det vi lett glemmer, er at forut for korset var løftet om oppstandelse gitt, men oversett. Ved å overse løftet og stole på det øynene fortalte dem, ble de som sto omkring korset kastet inn i tvil og fortvilelse. Men oppstandelsen bekreftet at Gud var trofast mot sitt løfte. Den kristne tro står og faller på dette punkt – påliteligheten av at Gud reiste Kristus fra de døde. For Luther handler derfor håp om å se utover egen erfaring og hen til Guds løfter.¹³

Luther snakker i den sammenheng om overgivelsen til det usette, u prøvde og ukjente – vende seg bort fra livets erfaringer og stole på Guds løfter, noe som minner om Kierkegaard beskrivelse av troen som et sprang ut i mørke og tvil. Det klassiske uttrykk i luthersk teologi er at den kristne er 'samtidig rettferdig og synder'. På samme vis sier han at den kristne er 'samtidig troende og tvilende'. Tvil er derfor ikke et symptom på vantro, men på tro som kjemper. "Det er gjennom å bli såret at vi blir helbredet. Det er ved å erkjenne vår nakenhet, svakhet, kraftløshet, syndighet og tåpelighet at vi vender oss til Gud, som kalte kirken for at den skulle motta helse og helhet fra ham (Åp 3,17-19) ..." ¹⁴ For Luther er poenget tydelig: Gud frelste oss, ikke bare fra synd, men også fra tvil.

Luthersk kristendom er konsentrert om Kristus. Det innebærer den samme vei som hans – gjennom, ikke utenom lidelsen. Ekte kristendom lever alltid i skyggen av korset, aldri utenom. Testspørsmålet i møte med forskjellige teologier vil for Luther være: Guds Sønnns tegn. "En korsteolog

¹³ McGrath 1991:105.

¹⁴ Ibid., s 89.

ville insistere på at tegnet på levende og sann tro på Gud er likedannelsen av den troende med Kristi kors – med all sin lidelse og skam.”¹⁵

Korsets teologi er derfor håpets teologi – håp for dem som har fått sitt liv revet i stykker av andre, for dem som lider meningsløst, for dem som frykter døden, for dem som synes evangeliet virker kraftløst og ikke taler til mennesker. I denne spenning mellom korsfestelse og oppstandelse ligger nøkkelsen til en kristen forståelse av eksistensen. I en sum kunne vi si at de store kristne tema, håp og glede, samler seg i Kristi kors. Det er i tro på det som skjedde der, at troen grunnes. Ronald Fangens pasjonsdikt, skrevet i tysk krigsfangenskap, gir gripende uttrykk for det vi her vil ha frem:

Du sviktet aldri, Herre Krist, du sviktet ei,
 Selv når ditt svar på all min bønn var nei og atter nei,
 For når jeg skalv i uro, angst og nød,
 Da kom du med din fred, kjøpt i din død.
 Ja, det var godt i nattens spente gru, å se ditt kors. Å brystet åndet ut!
 Det var jo du, som en gang gråt og svedet angstens sved,
 Og det var du som bad om skånsel da du led.

Ja, når mitt spente, pinte sinn ser deg i nattens nød
 da svinner angsten for den fred du kjøpte ved din død.
 Da vet jeg, at der er en Gud, og at han er min far,
 Om han er skjult, så er han nær, og jeg skal få hans svar.
 Du Herre, er det sikre pant. Du er det klare bud,
 Fra ham som ingen her kan se:
 Den lysomspente skjulte Gud.
 Deg ser vi, Herre, og jeg vet:
 Ved slutten av min vei,
 Når dette hjertets uro dør,
 Da skal vi møte deg.

(Ronald Fangen)

Sjelesorg i spenning mellom lidelse og modning

Den engelske teolog John Macquarrie gir verdifulle refleksjoner i sin bok *In search of humanity*. Han søker svar på spørsmålet: Hva er det som gjør et menneske menneskelig? I den sammenheng drøfter han hva verdier og holdninger betyr. Han får fint frem hvordan menneskets storhet og verdighet bl.a. er å finne i dobbeltbegrep som frihet og relasjon, individualisme og ansvar, tanke og språk, samvittighet og skyld, kjærlighet og lidelse, tro og håp. I en sum representerer boken en dyptpløyende refleksjon omkring

¹⁵ Ibid., s 86.

hva det er som gir livet mening. Bokens tema behandler livsspørsmål som berører oss alle, og kunne stå som uttrykk for det som utgjør menneskets vesen som åndsmenneske, det innerste rom i vår personlighet.

Macquarrie har et poeng som er meget vesentlig for det sjelesørgeriske arbeid, nemlig at det menneskelige ikke er noe vi har ferdig fra naturens hånd. I stedet snakker han om at vi har potensiale både for 'det menneskelige' (*humanity*) og dets motsetning 'det umenneskelige' (*inhumanity*). 'Menneskelig' er *noe vi blir til*, noe vi hele livet må kjempe for å nå frem til – ikke minst gjennom lidelsens erfaringer. Likeledes er 'umenneskelig' *noe vi blir til*, et resultat av noe andre, eller livet, gjør med oss. Det menneskelige vil derfor alltid være et uferdig prosjekt, noe vi må oppdage og virkeliggjøre – igjen og igjen.

På samme måte er det med livets mening. Det vil alltid være et uferdig prosjekt, noe vi må oppdage og virkeliggjøre – igjen og igjen. De prosesser vi gjennomgår i vår kamp for å finne mening, karakteriserer vi som *forsoningsprosesser*. Sjelesørgeren er plassert midt i spenningsfeltet mellom menneskelighet og umenneskelighet, mellom mening og meningsløshet, og hans eller hennes bidrag søker å gi støtte til de forsonende prosesser. Høymesseliturgen bekrefter og legitimerer noe av denne kamp i bønnen:

Kom til dem som søker deg,
og til alle som kjemper med tvil og anfektelse.
(Høymesseliturgen)

I et tankevekkende kapittel om smerte, drøfter Macquarrie nettopp hvordan smerte, i *de fleste av dens former*, kan integreres i det enkelte menneske på en slik måte at det bidrar til å forme en mer moden personlighet. Den kan bidra til en erfaring av menneskelige liv, som er både dypere og rikere enn det vi hadde hatt om vi hadde forblitt som Adam og Eva i Paradis.¹⁶ Smerten har her ikke verdi i seg selv, heller det motsatte, men den *kan* integreres i livet på en slik måte at den øker verdien ved å leve, og følgelig kan selv lidelsen ha instrumentell etisk verdi.

Som innvending mot dette resonnement kan vi spørre om prisen vi betaler for disse kvaliteter, er for høy. Vi vet at mange ikke har vært i stand til å transformere smerten til noe positivt, men har i stedet blitt brutt ned og ødelagt. Poenget er ikke å si at smerte på noe vis kan rettferdiggjøres av utviklingen av menneskelige kvaliteter, men at den kan, under visse forutsetninger, hjelpe et menneske til å modnes etisk, religiøst og på annet vis.

I luthersk teologi er *tro* selve nøkkelbegrepet. Troens vesen er personlig i den forstand at den troende har tillit til at Kristus lider med oss og dø-

¹⁶ Macquarrie 1982:222-223.

de for oss. Uavhengig av om troen er sterk eller svak, så er den bærer av den samme skatt. Troens innhold er med andre ord mye viktigere enn troens styrke.

Selv om ubesvarte *hvorfor*
 stadig dirrer i vårt hjerte,
 ber vi, Herre: Gi oss tro,
 tro på deg som kjemper med oss
 fylt av kjærlighet, i nærkamp
 mot det ondes makt i verden.

(Svein Ellingsen)

Vi innledet dette siste hovedavsnittet med å spørre om hva som måtte til om lidelse skulle integreres som del av det menneskelig. De tanker jeg har prøvd å gi uttrykk for, er parallelle med en fundamental tanke i Kierkegaards bok *Sykdommen til døden*. Her fremhever han at lidelsens karakter av åndelig erfaring gjennom forsonende prosesser kan bidra til en fordypning av "det menneskelige", det vil si føre til dypere erkjennelse av frihet, tro, kjærlighet, mening og håp. Slik kan "livet" gjenopprettes og gis fornyet og utdypet innhold.

En salme av Brorson kan illustrere vårt anliggende. Salmen har vokst ut av en ualminnelig lidelse. Hans eldste sønn, Nikolai, var blitt sinnslidende i ung alder; og som det var den gang, holdt han til i et kott på loftet i bispegården. I salmen speiles den prøvede tro i et gripende vitnesbyrd:

Og blandes enn min frydesang
 med gråt og dype sukke,
 så skal dog korsets hårde tvang
 meg aldri munnen lukke.
 Når hjertet sitter mest beklemmt,
 se da blir frydens harpe stemt
 så den kan bedre klinge,
 og korset selv, når Jesus vil,
 må også hjelpe sjelen til
 en lovsang ham å bringe.

(H.A. Brorson)

Hadde Brorson funnet lidelsens mening? Neppe, men han hadde funnet styrke til å utholde det meningsløse.

Kristi lidelse er et mysterium vi ikke kan granske til bunns. Den vil alltid forbli gåte, men den kaller til undring, meditasjon – og bønn.

Litteratur:

WIKSTRÖM, OWE

1984 "Om Guds ledning : ur religionspsykologins perspektiv", *TSj* 4(1984)2, s 31-37.

HALL, DOUGLAS JOHN

1986 *God and human suffering : an exercise in the theology of the cross*. Minneapolis, Minn.

LUTHER, MARTIN

1955 *Letters of spiritual counsel* [edited and translated by Theodore G. Tappert]. Vancouver /London (The library of Christian classics ; v. 18)

MACQUARRIE, JOHN

1982 *In search of humanity : a theological and philosophical approach*. London

MCGRATH, ALISTER E.

1988 *The mystery of the cross*. Grand Rapids, Mich.

1991 *Roots that refresh : a celebration of reformation spirituality*. London

MODALSLI, OLE

1987 *Korsets gåte : om Jesu døds betydning*. Oslo

MOLTMANN, JÜRGEN

1974 *The crucified god : the cross of Christ as the foundation and criticism of Christian theology*. London

MYHRE, KLARA

1994 "Leve i lyset med sitt mørke : sjelesørgeriske motiv fra Det gamle testaments klagesalmer", *TSj* 14(1994)2/3, s 149-160

NORSK KATOLSK BISPERÅD (UTG.)

1990 *Bønnebok for Den katolske kirke*. Oslo

SUNDÉN, HJALMAR

1971 *Religionen och rollerna : ett psykologiskt studium av fromheten*. 5., oförändr. uppl. Stockholm